

ЖУЊГОДОГУ ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭЛДИК ЫРЛАРЫ (ЭКИНЧИ МАКАЛА)

МАМБЕТТУРДУ МАМБЕТАКУН

Кытай Эл Республикасы

Памир кыргыздарынын тойдо ырдалган өлөндөрү Памир кыргыз ырчылык өнөрүндөгү өзгөчө бир көрүнүш. Өлөң айтуу эл ичине терең тамырлап, Памир-Алай чөлкөмүнө өтө кеңири таралган. Өлөндөр той салтына жараша түрдүү мазмунда ырдалат. Даңаза, кордоо, тамаша ширетилет. Түр жагынан кайым өлөң, айтышуу өлөң жана апыртма өлөң деген көп түрлөргө бөлүнөт. Казак адабиятында «Өлөң» деген сөз ырлардын жалпы аты катары колдонулса, Памир кыргыздарынан башка чөлкөмдөгү кыргыздарда «Өлөң» деген ыр жанры жолукпайт.

Ал эми Памир кыргыздары арасында айтылган кошоктор мазмун жана форма жагынан Теңир-Тоо кыргыздарынын кошоктору менен бирдей болуп, өтө чоң стилдик айырма байкалбайт. Бирок, Памир кыргыздарынын лексикасына таандык сөздөр көп кездешип турат.

Мисалы:

Тоорулуп мейман кетпеген,

Тооктун гөшү жетпеген.

Эшиктен эли кетпеген,

Эчкинин гөшү жетпеген **.(1, 110-б.)**

Бул саптарда Памир кыргыздарынын тилине кирген «гөш» деген атоо жолугуп эле калбай, ырда күндөлүк тиричиликтин айрым өзгөчө көрүнүштөрү чагылып турат. Кыргыздар жалпы жонунан көчмөн болгондуктан, чыгармаларынын мазмуну да ошого байланыштуу. Памир-Алай кыргыздары деңиз деңгээлинен өтө бийик жайгашкан жайлоолордо көчүп-конуп жүргөнүнө карабай, алар кээде Кашкар, Ош, Анжиян шаарларынын базарларына барып турушкан жана отурукташкан өзбек, тажик, уйгур калкы менен күндөлүк алакада болушкан. Ошондуктан ырда тооктун гөшү (эти) жөнүндө сөз болгон. Тооктун эти менен конок күтүү салты жана анын элдик ырларда айтылышы Теңир-Тоо кыргыздарынын арасында кездешпеси мүмкүн. Памир кыргыздарынын ырлары кошокторундагы дагы бир өзгөчөлүк, ыр саптарынын арасына ошол журтка белгилүү болгон жерлердин аттары көркөм каражат катары тандалып алынган. Мисалы, Ооган, Анжиян, Кашкар, Маргалаң, Алай сыяктуу. Теңир-Тоолук кыргыздардын ырларында болсо, Ат-Башы, Нарын, Талас, Ала-Тоо, Керме-Тоо, Какшаал, Каражүл сыяктуу жер аттары кездешет. Элдик чыгармалардагы географиялык аталыштар да ошол чыгарманын кайсы чөлкөмгө таандык экендигин көрсөтүп турган белгилердин бири. Элдик чыгармалардагы географиялык атоолор кээде чыгарманын көркөм каражаты катары гана милдет өтөгөн.

Элдик кошоктордун Теңир-Тоо жана Памирде эпикалык ыкма, сүрөттөө жана ырдык түзүлүш жагынан анчейин чоң айырмаланып кетпегенинин дагы бир себеби, ушул жанрдын ээлери болгон аялдардын бир-биринен үлгү алууда эркектерге караганда ийкемдүүлүгүнөн улам да болушу мүмкүн. Мындайча айтканда, бир журтта бир киши каза болсо, алыс-жакынга тең кабар айтылып, туугандар эле эмес, башка уруу, башка жерлердеги кишилер да көңүл айтып келишет. Мейли кайсы уруу, кайсы жерден келгендер болбосун, эрлер өкүрүп, аялдар кошок кошот. Айрыкча, аялдардын кошкон кошогу эл атайын эле тыңшап, мазмунуна көңүл бурат. Теңир-Тоо чөлкөмүндө таралган кошокчулук салты – ыр куроо, көркөм салыштырууларды колдонуу ыкмасы памирлик аялдар тарабынан кабылданган болуу керек. Дагы бир жагынан алыс-жакынга күйөөгө узатылган кыздар алыстан келип каза болгон атасына кошок кошкондо башка журттагы кошокчулук жөрөлгөсүн колдоно билишкен. Ошентип, эрлерге таандык жанрларга караганда кыргыз адабиятында аялдарга таандык жанрлар тышкы таасирди көбүрөөк

кабылдаган деген тыянакка келсек болчудай.

Биз кыргыз айылдарынан жазып алынган кошокторду аралаштырып жиберип окуй турган болсок, кайсы кошок кайсы жерге таандык экенин айырмалоо кыйын экени байкалды. Ошондо да айрым кошоктордогу тилдик өзгөчөлүктөр өз ара айырмалоонун белгиси катары милдет өтөйт. Мисалы, Памирдик кыргыздардын элдик ырларындагы жылкынын асылын билдирген «Карай боз» деген сөз, андан башка уйгур, өзбек тилинен кирген атоолор («Кайрыды гүлдү баркинан», «Кара келде, ак куйрук», «Сагырдын алын сураган», «Апу кылып күнөйүн») ыр саптарында кездешет. Ошо менен бирге сөз жасоочу мүчөлөр «уулу – га», «кызы – га» жана «эде» деген менен да байкоого болот.

Памир кыргыздарынын кошоктору мазмун жагынан жалпы кыргыз кошокторунан эч жеринен айырмаланбайт. Ата-энесинен айрылган кыздын кошогу, балдарынан айрылган эненин кошогу, күйөөсүнөн жана сүйгөнүнөн айрылган келин-кыздын кошогу, бир-биринен айрылган эже-сиңдинин кошогу сыяктуу мазмундагы кошоктор негизги орунда туруп, калган туугандарга арналган кошоктор да жолугат. Кошоктун алым-сабак түрү, жубатуу түрлөрү да жолугат. Биз башта атап кеткенибиздей, кошоктордун бирден-бир жаратуучусу жана аткаруучусу аялдар болуп эсептелет.

Кыргыз эл ырчылыгында арман ырлары менен санаттар өзгөчө өнүккөн болуп, ушул түр кийинки акындар поэзиясына чоң таасирлерди көрсөткөн. Арман ырлары кесиптин түрүнө карай койчунун арманы, төөчүнүн арманы, мергендин арманы деп бөлүнсө, тарыхый жагдайдын, күндөлүк турмуштун, тагдырдын жазмышынан улам чыккан армандар карылыктын арманы, сатылган кыздын арманы, эзилген эрдин арманы, жетимдин арманы болуп бөлүнөт.

Памир кыргыздарынан азырга чейин жазып алынган арман ырлардын саны өтө көп болбосо да, мазмуну ар түрдүү. Франциялык түрколог Реми Дор Ооганстан кыргыздарынан жазып алган элдик чыгармалардын ичинде Ооган Памириндеги кыргыздардын кайрадан качкандагы эки арманы бар. Бул ырлар элдик ыкмада чыгарылганы менен, анын авторлору бар экендигин изилдөөчү эскертет. **(2, 33-б.)** Кыргызстандык изилдөөчүлөр Тажикстандык кыргыздардан чогулткан элдик чыгармалардын арасында «Кыздын арманы», «Атасы аскерге кеткендеги ыр» деген эки чыгарма бар. «Кыздын арманы» үч саптан куралган үч сабак ыр экен:

Карчыга кармап увга сал, ата, ай,

Карыган чалга бергиче, ата, ай,

Кармап бир барып сувга сал, ата, ай. **(3, 194-б.)**

Жуңго Памир кыргыздарынан жазылып алынган чыгармалардын арасында арман ырлардын саны чоң орунду ээлейт. Жуңгодогу элдик акындар чыгарган арман ырлар менен эл арасында байыртан айтылып келген арман ырлар чогултулуп, басмадан жарыяланган. **(4, 43-б.)**

Кыргыз элинин ырчылык өнөрүндө «Санат», «Насыят», «Терме», «Үлгү ыр» деген аталышты алып жүргөн чыгармалардын саны бир кыйла арбын болуп, санаттар мейли Теңир-Тоо, мейли Памир-Алай чөлкөмүндө болсун мазмун жана форма жагынан түспөлдөш келип, өз ара өтүшүп турганы анык эле байкалат. Бирок, «Терме» жана «Үлгү ыр» деген эки атоо Памир багытында кездешпейт, Теңир-Тоо тарапта болсо «Санат өлөң» деген атоо колдонулбайт.

Кыргыз ырларынын бул түрү философиялык акыл-ойду, турмуштан алынган чындыктарды, өмүрдүн тажрыйбаларын көркөм салыштыруулар менен туюнтуп, кыргыз макал-ылакаптары менен учкул сөздөрүн өзүнө жууруп алат. Памирде ооздон-оозго өткөн санаттарда эки жакшы, эки жаман, кайраттуу эр, кайрымсыз катын, байлык менен жардылык, дүйнөнүн оомал-төкмөлдүгү, ата-энелик парз, чынчылдык менен жалганчылык сыяктуу турмуштук мани-маңыз уламдан-улам кайталанып, күчөтүлүп ырдалат. «Түрк элдеринин фольклорунда дидактикалык, философиялык поэзия ар кандай көркөмдүк формаларда: казактарда – «Талгав», «Терме», «Шешендик сөздөр», каракалпактарда – «Терме», өзбектерде – «бакшылардын термелери», татарларда – «аталар сөздөрү»,

«айтымдар», уйгурлардагы – «бейиттер» жолугат».(5, 218-б.)Мындай кеңири таралган чыгармачылык салтты Памир кыргыздары өздөрүнүн тарыхый, маданий чөйрөсүнө жараша өнүктүргөн жана байыткан.

Памир кыргыздарынын санат ырлары сап-саптарга бөлүнбөй, шыр эле уланып кете берет. Ырдын мазмуну, сөздүн кырааты, айтылып жаткан ой бир мазмундан экинчи бир мазмунга өтүп, кээде бирине-бири салыштырылып, өөрчүтүлүп отурат: «Төөнү көркөм көргөзгөн, //мойнудагы жогдары,// мылтыкты сүрдүү көрсөткөн, //ичидеги ок дары».(3, 189-б.) Санаттарда ар кайсы доордун доошу жаңырып турат. Тажикстандык кыргыздарда: «Эт желиндүү боз койго, //эгиз козу бепайда, //Эри сүйбөс жубанга, //эндик, упа бепайда» (3, 146-б.) делип ырдалса, Ак-Тоо кыргыздарында: «Сааса сүтү болбогон, // желинди арман кылбаңар, // эңкейип салам бербеген, // келинди арман кылбаңар», - деп ырдалат. (6, 64-б.)Биз Памир кыргыздарынын санат ырларына үңүлүп карасак, кыргыз классикалык төкмө өнөрүнүн туу чокусун жараткан Токтогул Сатылгановдун айрым санат, термелери ушул элдик чыгармачылыктын таасирине терең кабылгандыгын көрсөтүп турат. Памир кыргыздарынын санатында: «Ат качаган болгон соң, //күлүктүктөн не пайда? // аркырап беттен алган соң, // сулувлуктан не пайда?» - деп ырдалган (7, 37-б.)болсо, Токтогулдун дал ушул ыкмада ырдалган санаты бизге белгилүү. Памирлик кыргыздар «Кызгалдактын гүлүндөй, балдар өлбөс болсочу» десе, Токтогул: «Өмүр» деген ырында аны ансайын бийик белеске көтөрүп, «Жибек оңбос болсочу, // жигит өлбөс болсочу, // жигит менен кыз өлсө, \ жерге көмбөс болсочу», – деп, (8, 172-б.)Памир санаттарына жаңы түс кошкон. Андан башка Памир санаттарындагы «Тууганыңды жаман деп», «Булбулда мукам үнү бар», «Кайран башың өткөндө», «Жакшы адамдын белгиси», «Кудай алсын жаманды», «Жакшы катын белгиси», «Тойдун көркү эл менен», «Өзөндүү жерге тал бүтөт» дегендей туруктуу саптар чыгармада баяндын жүрүшүн тастыктап турган негизги каражаттар катары милдет өтөө менен бирге кийинки кыргыз төкмө акындарынын чыгармачылыгына өрнөк болуп, аларды даяр ыр саптары менен камсыз этип турган.

Памир кыргыздарында санат өлөң деген ат алыш менен да айтылган чыгармалардын түрү бар. Ал негизинен тойлордо, айрым кезде чоң чогулуштарда айтылып, келин-кызга тийишкен, тою болуп жаткан кызга акыл-насаат айткан жана бирөөлөрдү какшыктаган маанини камтыган. Элибиздин Ак-Тоо жергесинен жазылып алынган санат-өлөңдө бүгүнкү казак тилине жалпы, кыргызга жарым-жартылай таандык болгон этиштин түрү кездешет: «Бул айылда бар бекен кыздай баатыр, //кош анарын кучактап жалгыз жатыр».(1, 264-б.)

Корутундулап айтканда, Памир санаттары уйкаш, сабактарга бөлүнүү жактан эркин болуп эле калбай, ойдон ойду чубаган баян ыкмасына сүнгүү менен жашоонун сан-түркүн сырлары арасында тил ойнолот.

Изилдөөчү Жээнбай Мукамбаев Памир-Алайдан жыйнаган эл ырларынын ичинде балдарга таандык 15 тен ашуун чыгарма болуп, алар мазмундук жагынан балдар оюнунда айтылчу тексттер менен бирге ар кандай көрүнүштөргө арналган бир-эки сабактан түзүлгөн кыска ырларды камтыган. Бул ырлар Айсулуу Токонбаева түзгөн «Жерге-Тал кыргыздарынын оозеки адабияты» аттуу китептеги балдар чыгармалары менен бирдей эле болуп, бир гана «Үркөр, үркөр топ жылдыз» деген чыгарма алдынкы китепте жок. Эки китепке киргизилген балдар ырлары «Эсимде», «Эгелек», «Шылдыршып», «Илеш», «Көк жөтөл», «Тыбыр», «Тогонок» деген темаларда болуп, Теңир-Тоо чөлкөмүндө айтылып жүргөн балдар ырлары менен айрымдары окшош, айрымдары өзгөчө.

1991-жылы биз Ак-Тоо ооданынын Булуң-Көл айылына караштуу Чакарагыл кыштагынан балдардын бир топ сүйүү ырын жазып алып, эртеси Кез кыштагына келип, балдардан ошол эле ырды кайра сурадык. Ошондо 10 жаштар чамасындагы бир бала өтө куудулданып: «Ошол ырда айтылган бала мен болом» деп, мындай айтты:

Чымчык аттым чий менен,
Чымчышпадым кыз менен.
Өпкө жедим туз менен,

Өбүшпөдүм кыз менен.
Боорсок жедим туз менен,
Бойлошподум кыз менен. (9, 25-6.)

Теңир-Тоо менен Памир чөлкөмүндө балдардын акыйнек айтышуу ырлары да бир кыйла окшоштукту бирдейликти сактаган экен. Балдар арасына кеңири тараган кордоо ырлары оюндун акыркы натыйжасынан чыккан жана турмуштагы начар көрүнүштөрдү сындаган абалда айтылган. Кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча жазылган эмгектерде балдар ырлары жалпы жонунан баян кылынганы менен, ар кайсы чөлкөмдө тараган ырлардын географиялык орду жана өз ара байланышы жөнүндө терең сөз кылынган эмес.

Айтыш өнөрү кыргыз ырчылыгында өтө бийик деңгээлде өнүккөн. Токтош Танаев өз эмгегинде айтыштарды «элдик айтыштар, ырчылык айтыштар жана чечендик айтыштар» деп үч түргө бөлгөн. (10, 100-6.) Кыргызстанда жазылган «Кыргыз адабият тарыхында» айтыш өнөрүнүн түрлөрү өтө анык бир-эки деп саналбаган болсо да, адат-салт айтышы, чечендер айтышы жана акындар айтышы жөнүндө өз алдынча сөз кылынган. Аталган эмгекте адат-салт айтыштары төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнгөн: «Үлпөттөрдөгү, оюн-зоок кечелердеги ырдашуулар, жородогу сармерден ыры, үйлөнүү салтына байланыштуу аткарылган «жар-жар ай» деген ырлар, сүйүүгө байланыштуу чыгарылган «кыз-жигит», «Мырза уул менен Аксаткын» жана башка ушул сыяктуу ырлар, акыйнек жана диний түшүнүктөгү айтыштар». (5, 661-6.) Бул баянда адат-салт деп ат коюлган айтыштардын кең мазмундарды камтый тургандыгы анык айтылганы менен, көз караш тыкандап такталбаганы билинип турат. Муну биз бүдөмүк алынган сөздөрдөн жана «Кулмырза менен Аксаткын» дастанын айтыштын катарына кошуп санаган жерден баамдайбыз. Менимче, айтыш өнөрүндө эки тараптын тең үнү угулушу зарыл. «Кулмырза менен Аксаткын» эпикалык дастан болуп, анда окуянын бардык жүрүшү Аксаткындын сөзү менен баяндалат. Ошондуктан аталган чыгарманы айтыш жанрына кошууга болбойт. Эгер кошууга туура келсе, «Талым кыз менен Көбөктүн айтышын» айтыштардын типтүү үлгүсү катары кошсо болот.

Адабияттар

1. Кыргыз элдик ырлары. – Артыш, Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 2004.
2. Реми Дор. Ооган Памириндеги кыргыздардын кайрадан качкандагы эки арманы. – Кыргыздар. 3-т. – Б.: 1995.
3. А.Токомбаева. Жерге-Тал кыргыздарынын оозеки адабияты. – Ф.: 1987.
4. Жыйнак: Кебез-Тоо боорунда. – Үрүмчү, Шинжаң эл басмасы, 1993.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 1-т. – Б.: 2004.
6. Жыйнак: Муз-Тоо жаңырыгы. – Үрүмчү, Шинжаң эл басмасы, 1995.
7. Ж.Мукамбаев. Эл ичи – өнөр кенчи. – Ф.: 1982.
8. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. 2-т. – Ф.: 1989.
9. Талаа материалдары.
10. Т.Танаев. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар.– Ош, 1998.